

füllelt az este, forró, de csukva minden ablak,
ne halljon senki szomszéd, és senkit én se halljak,
és közben szólt a magnó, de hamar vége lett,
aztán még feltöröltem a kicsapott vizet,
bementem a szobába, néztem, tíz óra hat,
csak ültem megfürödve, kinn csöpögött a csap.

Magyar László András

BEVEZETŐ AGRIPPA SZATÍRÁJA ELÉ

Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim, miután 1528-ban Franciaországból Antwerpenbe, Ausztriai Margit védőszárnyai alá menekült, végre – úgy látszott – nyugalomra lelt. Idejét részint gyógyítótevékenységre, részint pedig könyvírásra fordíthatta: 1530-ban Antwerpenben ki is adta frissen alkotott művét, a DE INCERTITUDINE ET VANITATE SCIENTIARUM-ot, amellyel – mint hányatott élete során már annyiszor – újfent sikerült óriási botrányt kavarnia. (A botrány még százötven év múltán sem csitult el, például Justus Vesti [1651–1715] erfurti orvosprofesszor 1699-ben sem áttalott Agrippával vitatkozni.) De hát miről is szólt ez a könyv, amely olyannyira felháborította szinte az egész korabeli tudományos világot? A kötet nem volt egyéb, mint összefüggő szatírafüzér: valamennyi foglalkozás és hivatás, tudomány és mesterség megkapta benne a magáét, írója a bankszakmától a teológiáig, a prostitúciótól a kereskedelemig mindenről lerántotta a leplet, tudatlanságot, csalást, ostobaságot és fölöslegességet bizonyítva kortársaira. Mind közül azonban kétségkívül az orvostudomány járt a legrosszabbul: Agrippa nyelve sehol nem oly csípős, mint éppen kollégáival szemben.

Hogy pontosabban értsük, miről is van szó, alább összefoglalom az orvosszatíra főbb gondolatait:

Az orvoslás nem tudomány – állítja Agrippa –, szektái nem értenek egymással egyet, és ostobaságokat hordanak össze. A ritka sikert az orvosok csak a szerencsének köszönhetik, összejátszanak a gyógyszerészekkel, korruptak, szélhámosok, pénzéhesek, egymással is kitolnak, de leginkább a betegeknek ártanak. Még tekintélyeik is sötét gazemberek vagy legalábbis cinikus szélhámosok. Az orvosok továbbá gusztustalan, bűzös és szégyentelen figurák, akik nem kímélnek sem istent, sem embert. Veszélyesebb az orvos, mint a betegség: az ősi népek egészségesen éltek orvos nélkül, míg a maiakat megrontja a medicina. Az egyszerű, tapasztalatra épülő gyógymód többet ér, mint bármilyen kifinomult tudomány és drága patikaszer. A rómaiak ki is tiltották a doktorokat városukból, mert veszélyes gyilkosoknak és csalóknak találták őket. Ráadásul az orvosok büntetlenül viszik végbe gaztetteiket: ergo meg kellene szabadulni tőlük – ajánlja a szerző. Ezután a patikusok csepülése következik, majd némiképp enyhébb ítélet a sebészetről és a dietétikáról.

A mű által keltett fölzúdulás tehát – lát-szólag – érthető. Csakhogy Agrippa orvosszatírájának – mint azt a következőkben bizonyítani szeretnénk – szinte egyetlen gondolatát sem a kölni mágus ötlötte ki, majd’ valamennyi régi vagy újabb keletű közhely, ún. „toposz” volt, s ezt bizonyára a könyv olvasói is pontosan tudták. Célunk e bevezetővel tehát kettős: egyfelől meg szeretnénk jelölni a szatíra mintaképét, fel próbáljuk fedni eredetét, másfelől pedig némi magyarázatot próbálunk adni arra is, miért okozhatott egy nyilvánvaló kompiláció ekkora földindulást abban a korban, amely olyannyira hozzá volt szokva a hasonló fiktív, gyakran csupán a nyelvi és stilisztikai készség csillogtatására szolgáló tirádákhoz, s amely egyébként is olyannyira szerette ostromoztatni magát.

Mi lehet a kiindulópontunk? Nyilván a szerző műveltsége, vagyis az a kulturális kör, amelyben élt és gondolkodott. Ez a kör meglehetősen pontossággal megrajzolható, részint Agrippa életrajza, részint pedig főműve, a *DE OCCULTA PHILOSOPHIA* alapján, amelynek első könyvét ugyan már ifjú fejjel, 1509–1510-ben megírta, ám amelyet éppen a *DE INCERTITUDINE* megalkotásával nagyjából egy időben, Trithemius tanácsai alapján javított és átfogalmazott változatban, 1531-ben adott ki először. Az életrajzi események elsősorban a két Canter, Coletus, Reuchlin, Trithemius s rajtuk keresztül a firenzei akadémia, Ficino, Picus hatását bizonyítják, vagyis mindenekelőtt a neoplatonizmusét és a hermetizmusét. A *DE OCCULTA PHILOSOPHIA* pedig szintén nem egyéb, mint e hatások hatalmas összegzése, illetve a harmóniába rendezésükre tett monumentális kísérlet. Számmunkra azonban még ennél is fontosabb a másik kultúrkör, amelyhez Agrippa, mint valamennyi iskolázott kortársa, szorosán kapcsolódott: a latin antikvitás és az ezt közvetítő itáliai reneszánsz műveltség,

amelynek hatása biografikus adatok és az életmű alapján szintén könnyen bizonyítható, sőt mondhatni bizonyításra sem szorul. Vagyis az itáliai humanizmus és az antik hagyomány lehetett az a kútfő, ahonnan az orvosszatírák anyagát a szerző merítette, ahonnét mintaképeit vette. Az is nyilvánvaló viszont, hogy nem beszélhetünk általánosságokban, hanem valamely konkrét műben kell megtalálnunk a mintaképet. Minthogy azonban a szóba jöhető szerzők köre nem túl nagy, föltűnő hasonlatosságok alapján azt hiszem, joggal feltételezem, hogy a közvetlen mintakép nem volt más, mint az Agrippa előtti generáció talán legnagyobb hatású, legnépszerűbb írójának, Filippo Beroaldónak egyik retorikai munkája.

Filippo Beroaldo (1453–1505) bolognai humanista, szónoklattantanár és filológus számos vagy inkább számtalan munkája közt akad ugyanis egy – még a XVII. században is többször kiadott és közismert, sőt nyilván a retorikai oktatásban is használt – *declamatio* (*AN ORATOR SIT PHILOSOPHO ET MEDICO ANTEPONENDUS?*), amelynek tartalma a következőkben foglalható össze: Egy haldokló apa nem tud dönteni, kire hagyja vagyonát: három fia – a szónok, az orvos és a filozófus – közül ugyanis annak a javára kíván végrendelkezni, aki be tudja bizonyítani, hogy szakmája a társadalom szempontjából a leghasznosabb. A fiúk szónoklataikban részint a saját hivatásukat dicsérik, részint pedig a többiekét csepülik. A szónok „szövegében” – ez, minthogy a *declamatio*t orátor írta, jóval terjedelmesebb és meggyőzőbb, mint a másik két beszéd – számos sértés előfordul azok közül, amelyekkel később Agrippa illeti orvoskollégáit, mégpedig gyakran szó szerint az Agrippa-szatíra mondataival megegyező formában. Arra a kézenfekvő kérdésre: miként olvashatta Agrippa ezt a szöveget, nem nehéz választ adni. Beroaldónak ugyanis ez a rendkívül elterjedt

munkája csak 1500-ig (!) négy kiadást ért meg Bolognában és Párizsban, és az is köztudomású, hogy a beroaldizmusnak – mert ilyen is létezett akkoriban – éppen német nyelvterületen volt legerősebb a hatása. A művet – s ez Beroaldus előszavából kiderül – szerzője egy Cicero-szónoklathoz fűzött kommentár vagy egy, a szónoklat kapcsán tartott előadás bevezetőjének szánta, vagyis oktatási célból írta. Könnyen elképzelhető tehát az is, hogy Agrippa retorikai tanulmányai során ismerkedett meg a szöveggel, esetleg memorizálnia is kellett valaha Beroaldo munkáját, mely ezért bukkanhatott elő emlékezetéből a szatíra írásának idején.

Beroaldus alig pár oldalnyi opusculuma több vonatkozásban is pontosan egyezik Agrippáéval, a szerkezeti azonosság pedig egy rövid tartalmi vázlatból is kitűnik. A *controversia* szónoka ugyanis a filozófus testvér megsemmisítése után a következőket mondja az orvostudományról:

1. A medicina éppoly „*varia, inconstans et interpollis*”, mint a filozófia, sőt gyakran még veszélyes is.

2. Ugyanakkora, ha nem nagyobb, az orvosok közt is a nézetkülönbség, mint a filozófusok között.

3. Az orvosok nevetséges nézetkülönbségeinek ismertetése. (Gyakran még a felsorolt auktorok neve is egyezik az Agrippa-szöveggel!)

4. Elméleti ellentétek – szekták: racionális, empirikus, metodikus iskola bemutatása.

5. Az orvosok gyilkosok (Hadrianus-anekdota).

6. Az orvosok újdondászok, állhatatlanok, büntetlenül ölhetnek: törvényre lenne szükség ellenük.

7. Aki nem megy orvoshoz, tovább él (azonos idézetek). Hivatkozás a régi, „természetesen” élő népekre s azok egészségi állapotára.

8. A félreértett receptek és a veszélyes

kísérletezés felhánytorgatása. Hivatkozás Cato kitiltó törvényére.

A Beroaldo- és az Agrippa-szöveget egymás mellé helyezve tehát könnyen belátható, hogy az utóbbi csak kifejtette, részletezte az előbbi gondolatait, sok újat nem tett hozzá. Vagyis a korban egyáltalán nem szokatlan (és nem is elítélendő!) parafrázissal állunk szemben. Joggal állíthatjuk hát: Agrippa szatírjának nemcsak mintaképe volt a Beroaldo-szöveg, hanem szinte a vázlata is.

Csak hogy ezzel nincs vége a történetnek, hiszen Beroaldo – mint műve előszavában maga is elismeri – szintén idegen forrásból merítette anyagát: „*a régi szónokok iskolájának egyik controversiáját*” használta föl declamatiójához. Minthogy viszont a declamatio római, pontosabban latin műfaj volt, sőt a „*controversia*” kifejezés az idősebb Seneca előtt (azaz kb. Kr. e. 50 előtt) egyáltalán nem szerepel sehol, a forrást a Kr. e. I. század közepe utáni időkben kell keresnünk. Az idősebb Seneca declamatiogyűjteményében ugyan nem található hasonló tárgyú munka, de hamar meglelhető a minta a legszínvonalasabb s a grammatikusiskolákban az ókor óta folyamatosan használt szónoklattani gyűjteményben, a Quintilianus-corporusban. A DECLAMATIONES MINORES címen ismert gyűjtemény 268-as számmal jelölt declamatiója ugyanis pontosan a Beroaldus-szónoklattal megegyező problémából indul ki, noha Quintilianusnál a szónok és a filozófus nem, csupán az orvos beszél, így tehát értelemszerűen számos később felbukkanó motívum hiányzik. (Ebben a textusban csupán a szónokot és a filozófust szidalmazzák, az orvostudomány dicsérete pedig csak egyetlen bekezdésre szorítkozik.) Beroaldo szövege több más szempontból is eltér a Quintilianusétól, mégis szinte bizonyos, hogy pontosan ez volt az az ókori minta, amelyre az olasz humanista előszavában hivatkozott.

S vajon léteztek-e a Beroaldo által fölhozott, de a Quintilianus-szövegből hiányzó orvosellenes vádaknak közvetlen mintaképei? Erre vonatkozóan csak találgathatunk. A declamatio, illetve a controversia és a diatribé műfajának kapcsolatairól jelentős szakirodalom áll rendelkezésünkre, ám az orvos-filozófus-szónok vita eredetijét a fennmaradt szövegek közt nem sikerült megtalálnom. De a diatribén kívül egyéb előzmények is valószínűsíthetők: mind a görög közép- és újkomédiában, mind pedig az ebből merítő Plautusnál számos motívum, különösen pedig a tudatlan, de nagyképű és pénzéhes orvos alakja föl-fölbukkan, sőt kifejezetten kedvelt figura. Valószínű hát, hogy a szónoklattan orvosszidalmazó közhelyei részben ezekből a komédiákból veszik eredetüket. Az irodalmi előzmények meglétére utal az a tény is, hogy a hasonló retorikai gyakorlatok – különösen a köztársaság bukásának éveitől – általában nem konkrét eseteket dolgoztak föl, hanem egy meghatározott témakörben kiöltött, tehát fiktív, többnyire regényekből, drámákból kölcsönzött helyzeteken alapultak. A szónoklattani oktatásban az ókor óta folyamatosan használták e declamatio-példatárakat (Senecáét, Quintilianusét), s, mint már mondtuk, valószínűleg Beroaldo is iskolai tananyagból vette a mintát s az ötletet – amelyre előszavában utalt.

Ez azonban nem a teljes igazság, hiszen Beroaldónak – noha maga csupán ókori forrásokra hivatkozik – megtalálhatjuk a közvetlen, „modern” előzményét is, vagyis azt a személyt, aki valóban először írt orvos- (de nem orvostudomány-!) ellenes szónoklatot a keresztény Európában: ez az ember pedig nem más, mint Francesco Petrarca, az itáliai reneszánsz egyik spiritus rectora és meghatározó személyisége. Az orvosokkal szemben érzett ellenszenvéről közismert költő ugyanis kiadott egy – VI. Kelemen pápa orvosai ellen irányu-

ló – röpiratot INVECTIVA CONTRA MEDICUM címmel, amelynek szövegében számos, Agrippából és Beroaldóból egyaránt ismerős közhely fölfedezhető már. Így pl. a halottföltámasztó orvosé (II.16.) vagy az egykori mesterekhez méltatlan utódok említéséé (I.2.). (Petrarca idézi először a következő szólást is: „*Úgy hazudsz, mint az orvos*” – tehát ez semmiképp nem német vagy flamand, hanem olasz szólásforma lehetett.) Petrarca e munkájában, amellet, hogy terjedelmesen védelmezi a poézis becsületét, elsősorban azt kifogásolja, hogy az orvosok előnyben részesítik az elméletet a gyakorlattal szemben, illetve hogy ügyetlen és félreértett retorikával próbálják tudatlanságukat leplezni: ezek a vádak pedig Beroaldónál és Agrippánál is erős hangsúlyt kapnak majd.

A reneszánsz korában azután igen népszerűvé vált ez a téma. Petrarca nyomán először Coluccio Salutati (1331–1406), az ún. polgári reneszánsz egyik előfutára és legnagyobb hatású írója adott ki DE NOBILITATE LEGUM ET MEDICINAE címmel egy érdekes oratiót, amelyben bár a jog felsőbbrendűségét igyekszik bizonyítani, az orvostudománnyal is méltányosan bánik. Bizonyára az ő hatására írták azután a többiek, például Giovanni Baldi da Faenza (DISPUTATIO AN MEDICINA SIT LEGIBUS POLITICIS ANTEPONENDA), Poggio Bracciolini (CONVIVALIS DISCEPTATIO, UTRA ARTIUM MEDICINAE AN JURIS CIVILIS PRAESTET?), Giovanni d’Arezzo (DE MEDICINAE ET LEGUM PRAESTANTIA) vagy Bernardo Siena (QUAESTIO AN MEDICINA NOBILIOR ATQUE PRAESTANTIOR SIT JURE CIVILI?) a maguk hasonló tárgyú munkáit, amelyekben itt-ott, például Poggionál vagy Giovanni d’Arezzónál már némelyik Agrippa által is felhasznált orvosellenes érv is megjelent. A hagyomány tehát eleven maradt Petrarcatól Salutatin és Poggion át Beroaldóig, majd Agrippáig.

Agrippa forrásai közt azonban nemcsak szatirikus munkák, hanem – különös módon – enkómiuumok is akadnak. Lehetetlen ugyanis nem észrevenni azokat az azonosságokat, amelyek Erasmus 1510-ben írott és 1518-ban először kiadott ENCOMIUM MEDICINAE-je és az Agrippa-szöveg közt fönállanak. Erasmus enkómiuumának vége felé több vádat is cáfol azok közül, amelyek Beroaldónál (illetve a húsz évvel későbbi Agrippa-szövegben) előfordulnak. Így pl. megtalálható nála a „büntetlenül gyilkos orvos”, az „orvosgyűlölő Cato”, az „egészségre ártalmas orvostudomány”, az „orvosi honoráriumok” és az „orvosi tisztességtelenség” toposza is. Erasmus személyének és írásainak óriási hatásával tisztában lévén, biztosak lehetünk abban, hogy e művet Agrippa ismerte és föl is használta szatírja megírásakor. (Nem is beszélve Erasmus másik – fő – művéről, a szintén korábbi MORIAE ENCOMIUM-ról, amely viszont a teljes Agrippa-könyvnek lehetett közvetlen ihletője.) Érdekes téma lenne egyszer összehasonlítani az egymással társalkodó, vitatkozó szatírákat és enkómiuumokat, föltételezve azt a tényt, hogy a szatíra és az enkómiuum műfaja egyaránt a declamatio műfajából eredhetett: csupán a „föladat” volt más – egyiknél a dicséret, vagyis eredetileg a védőbeszéd, másiknál a szidalmazás, azaz a vádbeszéd. Mindez azonban a jelen bevezetőben nem lehet célunk: csupán egy újabb lehetséges forrásra szeretnénk volna felhívni a figyelmet.

Összefoglalva, megállapítható tehát, hogy a motívumok útja az ókori újkomédiától kezdve jól nyomon követhető Petrarcan, Salutatin, Poggión, Beroaldón és Erasmuson át egészen Agrippáig. Itt jegyezzük meg, hogy Agrippával korántsem ért véget a sor, hiszen később még számos hasonló munka jelent meg akár majdnem azonos címmel is: pl. Nathanael Biggs: ON THE VANITY OF THE CRAFT OF PHYSICK (London, 1651) című

munkája, illetve Gideon Harvey CONCLAVE OF PHYSICIANS... (London, 1683) című röpirata vagy éppen Georg Paul Hönn BETRÜGS-LEXICON (Coburg, 1721) című könyvének megfelelő fejezete (7–11. o.).

De nemcsak az Agrippa-szöveg egyes elemei, toposzai tekinthetnek vissza hosszú előtörténetre, hanem maga a téma, nevezetesen az orvosok szidalmazásának témája is. Nem csupán – az Arca-gathushéhoz hasonló – anekdoták vagy a római orvosok társadalmi helyzetéről szóló tudósítások, de a római tudományos és filozófiai irodalom, sőt a szép irodalom több szöveghelye is tanúsítja, hogy az orvosok szapulása közkedvelt foglalatosság lehetett Rómában – s nem volt ez másként görög földön sem. (Természetesen ez csak az érem egyik oldala volt, hiszen az orvostudomány dicséretére is akad elegendő példa.) Az orvosokon való gúnyolódás divatja azonban nem ért véget az ókorral, Agrippa idején, a XVI. században éppoly népszerűségnek örvendett, mint kétezer évvel korábban: epigrammák és komédiák sorában tűnik föl a kártékony, szélhámos és tudatlan orvos alakja, Boccacciótól Shakespeare-en át Molière-ig – és tovább. A téma a tudományos és irodalmi szövegek mellett az ókortól kezdve megjelent – mint már utaltunk rá – a szónoklattani irodalomban is: mégpedig a declamatio műfaján belül. Ez a retorikai genre azonban a császárkor elejére részint irodalmi, részint s inkább iskolai műfajjá vált. A későbbiekben diákok s felnöttek egyaránt a hagyományos – főképpen Quintilianus, illetve az idősebb Seneca által összegyűjtött – példákön tanulták a retorika mesterségét, s ennek folyamatossága nemcsak a latin kultúrájú Nyugaton, hanem Bizáncban is nyomon követhető. Egyebek közt tehát az orvosellenes declamatiók is iskolai-irodalmi céllal (a kettő ekkoriban nehezen választható szét) íródtak, vagyis

tartalmukat elvileg nem kellett komolyan venni. Ám ebben az esetben mi ad magyarázatot az Agrippa szatírái által keltett s az író t heves védekezésre késztető felháborodásra?

A kérdésre többféle válasz is adható: a számomra legkézenfekvőbb magyarázat az egyetemek, vagyis a tudományos testületek korabeli megerősödésében leltet meg. Az egyetemek mint az ócsárolt disciplinák szakmai képviselői – effélék a XIII. századig nem szakmai, hanem legfőljebb városi szinten léteztek – nem tűrheték létalapjuk kétségbevonását, hiszen – ahogy Moldova György írja –, *„egy hivatal mindent elismerhet, kivéve azt, hogy fölösleges”*. Nem véletlen, hogy nem az egyházi vagy világi hatóságok tiltották be Agrip-

pának ezt a művét, hanem a Sorbonne és a Löweni Egyetem, sőt ők voltak azok is, akik magát a szerzőt is megpróbálták tönkretenni. A másik magyarázat Agrippa tudományos „helyzete” lehetett. Jóllehet Agrippa magát orvosnak vallotta, végzettségét soha nem tudta bizonyítani, sőt a modern kutatás sem járt ez irányban sikerrel. (Céhenkivüliségére utal maga az itt tárgyalt orvosszatíra szövege is.) Valószínű hát, hogy a kívülállóval szemben sokkal agresszívebben viselkedtek a szakmai testületek, mintsem az egyébként indokolt lett volna. Az is valószínű továbbá, hogy a helyi (antwerpeni) céhbeli orvosok és Agrippa korábbi csatározásai is szerepet játszottak a mű elutasításában – és megírásában egyaránt.

Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim

SZATÍRA AZ ORVOSOKRÓL

Részlet

LXXXIII. fejezet. Az orvosi gyakorlat

Magyar László András fordítása

Egyébiránt a gyógyítás teljes gyakorlata sem egyéb alapokra, mint csalóka tapasztalatokra épül, s a betegek tehetetlen hiszékenységből merítve erejét, nem kevesebb rosszat tesz, mint jót, úgyhogy többnyire, azaz majdnem mindig, nagyobb veszélyt jelent az orvos és az orvostudomány, mint maga a betegség. Ezt még e mesterség legkiválóbbjai is becsülettel megvallották, például Hippokratész, aki kimondta, hogy az orvoslás mestersége bonyolult, tapasztalata pedig csalóka, vagy Avicenna, aki beismerte, hogy a bízalom, amit a beteg orvosa és az orvostudomány iránt érez, gyakran többet ér, mint az orvostudomány maga az orvossal egyetemben. Vagy Galénosz, aki szerint nehezen található olyan orvosság, amely általában hasznos, ugyanakkor viszont ne ártana valamilyen szempontból. Egy másik orvos pedig arra fól a figyelmet, hogy az orvostudomány ugyan csodálatos egy dolog, mint minden egyéb, ami szabályokból és mesterségbeli fogásokból áll, az orvosi gyakorlat azonban tisztán szerencse dolga.